

Türkiye’de Sosyalist Ermenilerin Faaliyetleri ve Gerçekler (1890-1918)

Erdal İlter*

Osmanlı İmparatorluğu’nda 1890-1918 arasındaki 28 yıl, içerde ve dışarda, büyük tehlikelerin ve güçlüklerin yaşandığı bir devre olmuştur. Sultana karşı ilk teşkilatlanmış muhalefet grubu kurulmuş, Meşrûtiyet ilân edilmiş, Meclis-i Meb’ûsân açılmıştı. Türkler ve Ermeniler sokaklarda kucaklaşıyorlar, Avrupa basınında bu hürriyet ve kardeşlik çağının yankıları sergileniyordu¹. Fakat bu hürriyet havası, imparatorluk bünyesindeki azınlıkları dış güçlerin de tahrikiyle, bağımsızlık yolunda çalışmalarına itecek ve “Şark Meselesi”² hızlandırılarak “hasta adam” diye telâkki edilen Türkiye’ye zor günler yaşatacaktı.

Türkiye’deki Sosyalist Parti faaliyetleri 1908’de İkinci Meşrûtiyet’ten sonra başlamıştır³. Şüphesiz bunda, Meşrûtiyet hareketinin getirdiği her türlü faaliyetlere ve basın hürriyetine verilen serbestliğin rolü olmuştur. 1908’den önce sosyalizmin gerçek mahiyeti öğrenilememiş olmakla beraber⁴, ihtilâlciler taraflarının komitecilğe yakın bulunması sebebiyle⁵, bazı çevrelerce bu cereyana karşı ilgi ve sempati duyuluyordu: İmparatorluğun

gayr-i Müslim ve gayr-i Türk unsurlarının din ve dil yakınlıkları sebebiyle, Batıyı daha iyi öğrenebilmiş olmaları sayesinde sol faaliyetlerin Ermeni ve Bulgar azınlıkları arasında yayılmaya başladığı görülmektedir.

Türkiye’de kurulan ilk sosyalist parti Hınçak⁶ Komitesi’dir⁷. Bu komite, Rus tebaalı Kafkasyalı Avetis Nazarbekyan adında Ermeni bir şahısla karısı Mariam Vardanyan (Maro) ve Ermeni öğrenciler tarafından 1887 yılında İsviçre (Cenevre)’de sosyal demokrat hüviyetinde Karl Marks’ın prensipleri esas tutulmak

(*) Dr., Araştırmacı.

- (1) Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968; Türk. trc., Metin Kıratlı, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara, 1970, s. 210.
- (2) Daha ziyade XIX. yüzyılda politik bir terim olarak ifade edilmeye başlanan “Şark Meselesi”nin temelinde Avrupa-Türk münasebetleri yatmaktadır. Konu, Ermeni Meselesi olarak dünya kamuoyuna yansıtılacak ve Avrupalı Devletler’in Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmaları, dünya kamuoyu nazarında tasvip edilebilir bir hareket şekline sokulacaktır. “Ermeni Meselesi” adıyla tavsif edilen meselelerin “Şark Meselesi”nin bir parçası olduğu hkn., bkz., Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri,” *Türk Kültürü*, Sayı:219 (Mart-Nisan 1981), s. 240-249; “Şark Meselesi”nin tanrifi için ayrıca bkz., İsmail Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara, 1964, s. 37-39; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, V. Cilt, 2. Baskı, Ankara, 1961, s. 203-204; Cevdet Küçük, “Şark Mes’esi Hakkında Önemli Bir Vesika,” *Tarih Dergisi*, Sayı: 32 (Mart 1979), s. 607-638; Nejat Göyünç, “Lausanne Anlaşması Arefesinde Bir Avusturyalı Diplomatinin Düşünceleri,” *The Journal of Ottoman Studies*, II, İstanbul, 1981, s. 225-226; Mim Kemal Öke, “Şark Mes’esi ve II. Abdülhamid’in Garp Politikaları (1876-1900),” *The Journal of Ottoman Studies*, III, İstanbul, 1982, s. 247-276.
- (3) Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, 2. Baskı, Ankara, 1967, s. 11.
- (4) Tarih Z. Tunaya (Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrûtiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar, İstanbul, 1959, s. 75), o tarihlerde sosyalizmin savunucularının dahi, sosyalizmin anlamını iyice kavrayamadıklarını belirtiyor. Kemal H. Karpat da (*Turkey Politics: The Transition to a Multiparty System*, Princeton, New Jersey, 1959, s. 353-54, not 16), sosyalizmin Türkiye’de sun’i olarak başlatılmış bir hareket olduğuna dikkati çekmektedir.
- (5) Aydın Yalçın, *Türk Komünizmi Üzerinde Bazı Gözlemler*, Ankara, 1977, s. 6, 58. Bilimsel Sosyalizm (=Komünizm=Marksizm)’in, insanları aksiyona, eyleme ve mücadeleye sürükleyen bir ideoloji olduğuna işaret etmektedir.
- (6) Hınçak; çan, çan sesi, çıngrak anlamlarına gelmektedir. Bkz., Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, s. 433, not 3; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Vol. II, London: Cambridge University Press, 1977, s. 203; Hınçak Komitesi reisleri ile bu komitenin ileri gelenlerinin isim ve hâtuurlarını almak için Varna Hınçak Şubesi tarafından hazırlanan bir tablonun üst tarafında da, üzerinde 1887 tarihi yazılı bir “Çan” resmi vardır. Ancak Osmanlı Devleti Zaptıye Nezâreti (Emniyet Müdürlüğü)’nin Ermeni komiteleri ile ilgili 1894 tarihli bir raporunda (BOA, Yıldız Tasnifi, Kısım 35, Evrak 345, Zarf 50, Karton No. 97), Hınçak’ın Ermenice “ısyân” anlamına geldiği yazılmıştır: “...mün’akid ve Ermenice ısyân mânâsına müsta’mel Hınçak nâmındaki ni-milliyet ve anarşist komite ve şu’belerinin Londra ve İsviçre’de tab’ ve neşretmek ve sù-i kasdı nâmı verilen vesâit-i cinâiyyesi rüesâsına tevzi eylemek oldukları matbû’ programlarla sù-i kasd için...”
- (7) Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1967, s. 104.

suretiyle kurulmuştu; siyasî programı da, Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçi idi⁸. Hınçak Komitesi'nin Siyasî Programı'nın dördüncü kısmında, Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kurulabilmesi için, propaganda, gerginlik yaratma, terör, teşkilatlanma, işçi eylemleri ile amaca ulaşılabilceği ifade edilmekte idi⁹. 1891 yılında Londra'da basılmış olan Hınçak'ın siyasî programında da komitenin maksadı şöyle ifade olunuyordu: "Bu teşekkül, umum Ermeniler'e uzak gayeye doğru yol açacak, idealin tahakkukuna yarayacak, sosyalizme, bütün beşeriyetin müracaat edeceği sisteme kendilerini ulaştıracaktır."¹⁰ Böylece 1890 yılında Türkiye'deki teşkilâtını Rus Ermenileri'nin rolü ile yapan Hınçak Komitesi, başta İstanbul olmak üzere birçok yerde kanlı olayların çıkmasına sebep oldu. Ancak kısa bir zaman sonra 1897'de Hınçak Komitesi, bir bölümü Avetis Nazarbekyan'ın, bir bölümü de Arpiar Arpiaryan'ın liderliğinde ikiye bölündü. İki grup arasında Mısır (Kahire), İngiltere (Londra), Rusya (Petersburg), Bulgaristan (Sofya) ve İran (Tahran)'da çıkan çatışmalarda yüzlerce Ermeni birbirini öldürmüştü. Hınçak Komitesi eski önemini kaybetti ise de, faaliyetlerini devam ettirmekte kararlı görünüyordu. Hınçak'ın yerini Taşnak Komitesi¹¹ alacaktı.

1890 yılında Hınçaklar'ın memnun edemediği bazı Ermeniler, "Troşak = Bayrak" adı altında ve daha sonra Taşnaksutyun adıyla bir cemiyet kurdular. Çıkardıkları Troşak gazetesinden dolayı Taşnaklar'a, Troşak Komitesi adı da verilmiştir¹². Bu komitenin 1892 yılına kadar belli bir programı olmadı. Taşnaklar 1892'deki ilk programlarını, Ruslar'ın Narodnaya Volya (Halkın İrâdesi) teşkilâtından aldılar. Aslında komitenin kurucusu olan Kristapor Mikayelyan (1859-1905) da bu teşkilâtta yetmişmiş birisi idi¹³. Bu sebeple, onların programları, sınıf ve sosyalizm esaslarını ihtiva ediyordu. Böylece, kendilerine sosyalist-demokrat, sosyalist-ihtilâlcî, milliyetçi ve adem-i merkezîyetçi vasıflarını veren Taşnaklar bir terör teşkilâtı olarak ortaya çıkmışlardı. Taşnaklar, partinin bayrağına kin,

intikam ve terör sembolü olarak birde hançer ekleyeceklerdir¹⁴. Taşnak Komitesi (Partisi), ihtilâlcî Ermeni Komiteleri arasında en uzun ömürlüsü, en önemlisi, Ermeniler'in hayatını ve mukadderatını en çok etkilemiş olan partidir. Bu komitenin (partinin) hiç değişmeyen özelliği ise, gerek Ermeniler arasında ve gerekse bütün dünyada Türk düşmanlığı yaratmak, Ermeni katliâmı (jenosid) propagandası yapmak olmuştur.

Yazılanların ışığında Hınçak ve Taşnak Komiteleri'nin ortak özellikleri ve amaçları şöyle belirtilebilir¹⁵:

1. Osmanlı topraklarına girerek, kendileri için tehlikeli saydıkları hükümete bağlı ve hükümete yardım eden her Türk devlet memuru ile Ermeni'yi fark gözetmeden yok etmek,

2. Tedhiş ve katliâm yapacak eylem grupları (gerilla grupları) kurmak,

(8) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane, Constantinople 1917, s. 16; Esat Uras, a.g.e., s. 433; Louise Nalbandian, a.g.e., s. 105; Rouben Paul Adalian, Historical Dictionary of Armenia, Oxford, 2002, s. 353.

(9) Esat Uras, a.g.e., s. 437-38; Louise Nalbandian, a.g.e., s. 110. Ermeni tarihçisi Leo Arakel Babakhanyan (1860-1932), Ermenice olarak kaleme aldığı ve Paris'te 1934 yılında birinci cildi basılan "Türkiye'de Ermeni İhtilâlinin İdeolojisi" adlı eserinde, kendilerini sosyalist-ihtilâlcî olarak nitelendiren Hınçaklar'ın öğretmenleri arasında Herzen, Bakunin, Lovrov, Çernehevski gibi Ruslar'ın bulunduğunu ve Hınçak adının Herzen'in, Ruslar üzerinde büyük tesir yapmış olan "Kolokol"una, Çan'ına benzediğini ifade etmektedir. Zikr., Esat Uras, a.g.e., s. 442. Londra Sefâret-i Seniyyesi'nden Yıldız Sarayı'na 19 Mayıs 1906 tarihinde gönderilen gizli bir yazıda da, Hınçaklar'ın yaptıkları toplantılara pekçok işçinin iştirak ettiği belirtilmektedir. Belge için bkz., Ahmed Bedevi Kur'an, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959, s. 362-63.

(10) Esat Uras, a.g.e., s. 443.

(11) Taşnak, "Birlik/Federasyon" anlamına gelmektedir. Asıl adı, "Ermeni İhtilâlcî Cemiyetleri Federasyonu"dur.

(12) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens..., s. 18.

(13) Esat Uras, a.g.e., s. 448; Christopher J. Walker, Armenia: The Survival of a Nation, New York, 1980, s. 401.

(14) Taşnaklar'ın sembolü, partinin başarıya ulaşması için gerekli olan üç unsurdan oluşmaktadır. Kürek, işçileri; kalem, aydınları; hançer (kama) ise savaşılan ve fedailerini sembolize ediyordu.

(15) Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, a.g.e., Vol. II, s. 203; Enver Ziya Karal, Armenian Question, 1878-1923, Ankara, 1975, s. 13; Krş., H. Kemal Türközü, "Ermeni Terörünün Düşündürdükleri," Türk Kültürü, Sayı: 227 (Mart 1982), s. 296. İng. İrc., "A Reflection on Armenian Terrorism," The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community, Ankara, 1987, s. 14-15; Ayrıca bkz., H. Kemal Türközü, Ermeni Terörü, İstanbul, 1985, s. 5-9. İstanbul'daki Robert Koleji'nin müdürü Dr. Cyrus Hamlin, Boston'da çıkan Congregationalist dergisinde çıkan 23 Aralık 1893 tarihli yazısında, Hınçak Komitesi için, "Bunun aslı Rusya'dır. Bunları, Rus altını ve zekâsı idare etmektedir." diyor. Esat Uras, a.g.e., s. 459.

3. Böylece, büyük devletlerin müdahalesini sağlamak ve Müslümanlar'ın kovulacakları ve öldürülecekleri altı Anadolu vilâyetinde bağımsız, sosyalist bir Ermeni Cumhuriyeti'ni gerçekleştirmek.

Böylece, komitelerin riyasetinde Türkiye'de 1890'da başlatılan ihtilâl hareketleri, II. Abdülhamid'in tedbirli davranması sayesinde bastırılmıştı¹⁶. Ermeni sosyalistleri, bilhassa Taşnaklar bunun üzerine Osmanlı Devleti'ni zayıf düşürmek ve yabancı müdahalesini hazırlamak için Doğu Anadolu'daki aşiretler ile Makedonya Komiteleri'ne çengel atıp işbirliğine teşebbüs ettiler. Doğu Anadolu'da özbeöz Türk olan ve göçebe hayatı yaşadıklarından kendilerine Kürt¹⁷ denilen aşiretleri kendi taraflarına çekemediler ise de, Makedonya Komiteleri ile işbirliği yapmakta başarılı oldular. 1898 yılında Taşnak Komitesi'nin Balkanlar'daki mümessili Filiba Ermeni Okulu müdürü Rostom tarafından Ermeni-Makedonya ittifakı kurulmuştu. Taşnak Komitesi'nin Türkiye'de kullanacağı bombaları Bulgarlar hazırlamışlar¹⁸; Boris Sarafov'un yardımı ile Türk-Bulgar sınırında açılan gizli bir askerî okulda, Bulgar ordusunda Yüzbaşı olan Bogosyan'ın idaresinde birçok Ermeni genci yetiştirilmiş ve bunlar Türkiye'deki Taşnak ihtilâl hareketlerinde görev almışlardı. Ermeni-Bulgar ittifakının bir merkezi de Cenevre idi. Paris, Londra ve Milano'da, "Pro-Armenia"¹⁹ dergisinin düzenlediği mitinglerde, Bulgarlar ve Makedonyalılar da bulunuyorlardı²⁰.

Ermeni Komiteleri, Genç Türkler ile de işbirliğine gireceklerdi. Şüphesiz ortak amaç, II. Abdülhamid yönetiminin değiştirilmesi idi. Ancak, Türk milletini arkadan hançerleyen ve dış tahriklerle Doğu Anadolu'yu kana bulayan ve hakikî amaçları, Türk topraklarında bir Ermeni Devleti kurmak olan Ermeni komitecileri ile işbirliğine girmeye kalkışmak mazur gösterilemez. Ermeni komitecileriyle yönetime karşı örgütlenme konusunda ilk görüşen Genç Türk, Murad

Bey²¹'dir. Onu bu işe iten iki sebep, II. Abdülhamid ile büyük Avrupa devletleri idi²². Fakat 1896-97 yılındaki Genç Türk-Ermeni İttifakı'ndan icraat beyannâmesi'nin neşrine rağmen bir netice alınamamıştır²³.

4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te toplanan ilk Genç Türkler Kongresi (Osmanlı Liberalleri Kongresi), padişahın kayınbiraderi Damat Mahmud Paşa'nın oğlu Prens Sabahaddin Bey'in konuşmasıyla açılmış ve 60-70 kişiye varan temsilciler arasında Ermeniler'i, Başkan yardımcılığına seçilen Sissian adlı biri temsil etmiştir. Bu kongre sonunda yayınlanan Ermeni komitesinin bildirisinde şu noktalar yer almıştır²⁴:

- (16) Ermeni komitecilerinin Avrupa müdahalesine sebep olmak için yaptıkları ihtilâl teşebbüslerini bastırılmış olduğu için, Anadolu'nun yarısını Ermenistan olarak görmek isteyen çeşitli ülkelerdeki bazı Türk düşmanı tarihçiler II. Abdülhamid'e "Kızıl Sultan" adını vermişlerdir. Msl. bkz., Andre Mandelstam, La Société des Nations et les puissances devant le Problème Arménien (Ermeni Meselesi Karşısında Milletler Cemiyeti ve Büyük Devletler), 2eme édition, Liban, 1970, s. 17; II. Abdülhamid'in iyi ve kötü taraflarını ortaya koyan şu eserlere bakılabilir: Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: I, Kısım: 1-2, İkinci Baskı, TTK yayını, Ankara, 1963-64; İsmail Hâmi Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 4. Cilt, İkinci Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 286-290.
- (17) Kürt kelimesi, Türkçe'de kar yığını, çığ, kaygan kar kümesi anlamına gelmekte olup (İbrahim Kafesoglu, Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 156, not 660). "şehir hayatından uzak" manasında kullanılmaktadır. Bu konuda ve Kürtler ile Ermeniler'in ilişkileri hakkında şimdilik bkz., Ş. Kaya Seferoğlu-H. Kemal Türközü, 101 Soruda Türkler'in Kürt Boyu, Ankara, 1982.
- (18) 100 yıl önceki olaylara dikkati çeken bir benzerlik, 12 Eylül 1980 öncesinde de görülmektedir. 12 Eylül öncesi Türkiye'nin parçalanmasını sağlamak amacıyla yurda sokulan binlerce silah ve bombanın da, teröristlerce Bulgaristan kanalı ile temin edildiği artık bilinmektedir. Fransa'da yayınlanan "Le Matin" gazetesi, İspanya tarafından Bulgar ordusuna satılan silahların Türk kaçakçılara teslim edildiğini ve bu olayın, Bulgarlar'ın Türkiye'ye yönelik silah kaçakçılığı faaliyetlerinin delillerinden sadece biri olduğunu belirtmektedir. Bkz., Tercüman, 13 Aralık 1982.
- (19) Pro-Armenia, 1900 Kasım'ında Paris'de, Georges Clémenceau, Anatole France, Jean Jaurés, Francis de Pressencé, E. de Roberty'nin yönetiminde onbeş günde bir yayınlanmaya başlamıştı. Bkz., E.E. Ramsaur, The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, Princeton 1957; Türk. trc., Nuran Ülken, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, İstanbul, 1972, s. 80.
- (20) Esat Uras, a.g.e., s. 548-549.
- (21) Mizancı diye tanınan yazar Murad Bey (1853-1912)'i, Ahmed Emin (Yalman) "zamanın basınında başta gelen sima...aydın sınıfların mabudu" olarak tanımlar. Mizan'ın kapatılmasından sonra Mısır'a ve Avrupa'ya kaçan Murad Bey, dışardaki Genç Türkler arasında lider mevkiini kazanmıştı. Ancak daha sonra İstanbul'a dönmüş (1897'de) ve resmi görev almış, böylece 1897 yazında Genç Türk hareketi hemen çökmüştü. O, 1897'de Cenevre'de yayınladığı broşürde, Ermeni komitecilerinin, kendisinin işbirliği teklifini geri çevirdiklerini söylemekte, Türkiye'de bir Ermeni meselesinin söz konusu olamayacağını ve sun'î olarak bile, bir Ermenistan'ın kurulması için hiçbir sebep bulunmadığını kesin olarak ifade etmektedir. Bkz., E. E. Ramsaur, a.g.e., s. 58.
- (22) E. E. Ramsaur, a.g.e., s. 57.
- (23) Genç Türkler ile Ermeniler arasında yapılan anlaşma ve neşredilen icraat beyannâmesi için bkz., Ahmed Bedevî Kuran, a.g.e., s. 223-224.
- (24) E. E. Ramsaur, a.g.e., s. 83-88.

1. Ermeni komiteleri, ortak amaç olan bugünkü rejimin değiştirilmesi konusunda Osmanlı liberalleri ile ortak eyleme girmek üzere işbirliği yapmaya hazırdılar,

2. Bu ortak eylem dışında Ermeni komiteleri özel eylemlerine, bu eylemlerin bugünkü rejime karşı ve Türkiye'nin organik bütünlüğünü sarsmayacak biçimde olması şartıyla, devam edecektir.

3. Bu özel eylemlerin amacı, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin²⁵ ve 11 Mayıs 1895 muhtırasının²⁶ ve bu muhtıranın ekinin derhal uygulanmaya başlanmasını ve Ermeni komiteleri adına diplomatik kanallarla Fransız hükümetine bildirilen ıslâhatın gerçekleştirilmesini sağlamaktan başka bir amaca yönelmiş değildir.

Kongrede Genç Türkler'in ünlü simalarından Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin Beyler, ıslâhatların teminatı olarak, Avrupa devletlerinin müdahalesi konusunda farklı görüşlere sahiptiler. Ahmed Rıza Bey ile İttihâd ve Terakkî yanlıları yabancı müdahalesine karşı idiler²⁷. Prens Sabahaddin ise Ermeniler ile aynı düşünceyi paylaşıyordu. Böylece tartışmalar sonunda kongre, Müdahaleciler ve Adem-i Müdahaleciler adıyla iki kısma ayrıldı²⁸.

Bu arada Ermeniler 21 Temmuz 1905 tarihinde Cuma selâmlığı sırasında, Abdülhamid'e atmış oldukları bomba ile onu öldürmemişler ve Sultan 1906'da muhaliflerini oldukça ümitlere düşürmüş olan hastalıktan da iyileşmişti²⁹.

Böylece bu olay üzerinden çok geçmeden, tek ortak amaçlı Osmanlı İmparatorluğu'nun nefret edilen hükümdarı II. Abdülhamid'i devirmek için ikinci bir teşebbüste bulundular. 27-29 Aralık 1907 tarihleri arasında Ahmed Rıza, Prens Sabahaddin ve Taşnak Komitesi'nden Malümyan Efendi'nin ortak başkanlığında Paris'te İkinci Genç Türkler Kongresi (Osmanlı Liberalleri Kongresi) toplandı.

Bu kongre sonunda yayınlanan beyannâmenin ana hatları şunlardı³⁰:

1. Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesi,

2. Bugünkü idarenin değişmesi,

3. Meşrûtiyet ve meşveret usullerinin kurulması yâni Millet Meclisi ve Âyan Meclisi'nin kurulması.

Bu ihtilâl vasıtaları bazı değişikliklerle şu şekle sokulmuştur:

1. Hükümete karşı silâhlı ve silâhsız olarak direnilecek,

2. Hükümete vergi verilmeyecek,

3. Ordu politikaya sokulacak,

4. Umumî isyan yapılacaktır.

Bu ibret verici kongrenin yayınlamış olduğu beyanname, tam anlamıyla bir ihtilâl beyannâmesi olup, düşmanla işbirliği yapılarak vatanın parçalanması gayretinden başka bir şey değildi. Aşağıda görüleceği gibi Osmanlı İmparatorluğu bu tarihten on iki yıl sonra 1918'de parçalanacaktı.

(25) 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Doğu Anadolu'da Ermeniler'in bulunduğu yerlerde ıslâhat yapılmasını öngörüyordu. Bkz., Marcel Léart, La Question Arménienne à la lumière des Documents, Paris, 1913, s. 31; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları, Cilt: I, Ankara, 1953, s. 423.

(26) 11 Mayıs 1895 tarihinde İngiltere, Rusya ve Fransa'nın müştereken Bâb-ı Âli'ye sundukları ve "Mayıs Projesi" adı da verilen muhtıra ve ıslâhat layihasının tam metni için bkz., Mehmed Hocaoglu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler, İstanbul, 1976, s. 417-477.

(27) Ahmed Rıza Bey, daha sonra 1 Aralık 1902 tarihinde "Genç Türkler'in Faaliyetsizliği" başlıklı bir yazısında, Ermeni ve Bulgar komitelerinin yaptıklarının aleyhinde bulunduktan ve bunların dışardan gördükleri yardımları andıktan sonra şöyle diyor: "... Ben fiil yolu ile propaganda dahil, bütün şiddet vasıtalarına kesin olarak karşıyım, çünkü bunları sürekli ıslâhat elde edilmesi bakımından ameli bir vasıta saymam, hattâ yurdum için zararlı bile görürüm." Ahmed Rıza Bey, Rusya'nın ayaklanmadan faydalanmaya kalkmasından çekindiğini söyledikten sonra yazısını bitirirken yapılması gereken şeyi şöyle açıklıyor: "Öyle ise bu sırada ne yapmalıyız? Abdülhamid'in ölümüyle daha iyi bir saltanata kavuşmamızı bekleyerek milleti hak ve görevleri üzerinde aydınlatmalıyız." Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., Cilt: I, Kısım: 1, s. 266.

(28) Ahmed Bedevi Kuran, a.g.e., s. 349.

(29) Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 385. Abdülhamid'e karşı yapılan bombalı saldırı hakkında geniş bilgi için bkz., Mehmed Hocaoglu, a.g.e., s. 396-404. Ne hazindir ki, Tevfik Fikret "Bir Lahza-i Ta'ahhur" adlı manzumesini bu vesile ile yazacak ve Abdülhamid'e bomba atan Ermeniler için; "Ey şanlı avcı, dâımı bihüde kurmadın, Atın, fakat yazık ki, yazıklar ki, vurmadın!" diyerek onları yüceltecekti.

(30) Ahmed Bedevi Kuran, a.g.e., s. 448; Krş., Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e., s. 399.

23/24 Temmuz 1908'de ilân edilen II. Meşrûtiyet, Genç Türkler kadar onlarla işbirliği yapmış olan azınlıkların ve bilhassa Ermeni komitecilerinin de başarısı olarak telâkki edilmiştir³¹. Nitekim, Hınçak Komitesi, artık ihtilâlcî faaliyetlerine son vererek vatanın kalkınmasına çalışacaklarını, Taşnak Komitesi ise, Genç Türkler ile işbirliği yaparak Meşrûtiyeti koruyacaklarını ilân etmişlerdi³².

Meşrûtiyet hareketinden birkaç ay sonra 28 Kasım-11 Aralık 1908 tarihleri arasında "Meclis-i Meb'ûsân" seçimleri yapılmış ve Ermeniler 17 Aralık 1908 Perşembe günü açılan yeni Meclise 12 milletvekili sokmuşlardı³³. Erzurum milletvekilleri Hovhannes Serengilyan (Vartkes) ve Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo)³⁴, Sivas milletvekili Dr. Nazaret Dagavaryan, İstanbul milletvekili Krikor Zohrab ve Kozan milletvekili Murad (Hampartsum Boyacıyan)³⁵ gibi meclisteki Ermeni milletvekillerinin hemen hepsi, Hınçak ve Taşnak komitelerinin birer aktif üyeleriydiler.

Münir Süleyman Çapanoğlu, Meşrûtiyet meclisindeki durumu isabetli olarak şöyle belirtmektedir³⁶:

"Ama Türkiye'de, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalizm deyince, Türk'ten gayri unsurların bu yoldaki bâzı faaliyetleri yabana atılacak gibi değildir... Bu Ermeni meb'ûsların çoğu, meb'ûs olmadan önce sosyalist idiler. Parlâmentoya sosyalist olarak gelmişlerdi. Tabii Ermeni sosyalist olarak!"

"Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk sosyalistler Ermeni politikacılarıydı. Abdülhamid devrinde memleket sınırları dışında kurulan iki Ermeni partisinden biri sosyalist, hem terimin Marksist anlamıyla sosyalisti. Ermeni istiklâlîne giden yolu sosyalizm idealinin ışığında arayan bu adamlar, hepsi Marksist olan Avrupa'daki Çarlık Rusyası'nın muhalifleriyle -Bolşevik ve Menşevikler ile- sıkı fıkı temastaydılar ve onların etkisi altında olanlar da sosyalizme kaymıştı. İlk Meşrûtiyet parlâmentosunda Ermeni meb'ûslardan başka, bizzat İttihâd ve Terakî'nin seçip meb'ûs

diye İstanbul'a gönderdiği Bulgarlar arasında da, kıpkızıl sosyalist olanlar vardı. Meselâ, Selânik meb'ûsu Vlâhof hakikî bir sosyalist idi... İkisinin de Osmanlılığı sahteydi. Çünkü, Ermeni ve Bulgar sosyalistleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun günlerinin -o haliyle- sayılı olduğuna inanmayan kimse yoktu!"

Taşnak Komitesi, Meşrûtiyet'in ilânından sonra programında görünürde bir değişiklik yapmıştı³⁷:

1. Osmanlı devletinde mahallî ve geniş bir muhtariyet ve federasyon bağlarıyla bağlı siyasî ve iktisadî bir hürriyet olacaktır.

2. Hükümet merkezi demokrat halk temsilcilerinden kurulu olacak, Osmanlı hükümetinin dış siyaset, askerlik, maliye, gümrük, posta-telgraf işleri dışındaki hizmetleri mahallî muhtar bölgelere terkedilecektir.

3. Türkiye Ermenistanı, Osmanlı federatif devletinin bir bölümü olarak işlerinde serbest olacak, bu bölgedeki halkın işleri mahallî muhtariyetle idare edilecektir.

4. Türkiye Ermenistanı'nın, gerek merkezî ve gerekse hususî bölgelerine ait yasa, idare teşekkülleri, ırk, din, cins farkı olmaksızın umumî, eşit, gizli ve millî olarak seçilecektir.

(31) Yılmaz Öztuna (Büyük Türkiye Tarihi, VII. Cilt, İstanbul, 1978, s. 217), Meşrûtiyet'in ilânı ile ilgili olarak "Bu meşrûtiyet, gerçek bir demokrasi olmaktan pek çok uzak olduğu halde, millî birliği ve vatani parçalayıcı bütün unsurları beraberinde getirdi... II. Meşrûtiyet, milletin eseri değildi. Zaten III. Ordu ve bilhassa bu ordunun İttihâdçı subayları, meşrûtiyetin kendi eserleri olduğunu her vesileyle söylemişler ve küçük bir grup hâlinde, millî hâkimiyetin yerine, kendi irâdelerini tesis etmişlerdir." diyor.

(32) Hınçak ve Taşnak komiteleri liderlerinin Meşrûtiyet hakkındaki sözleri için bkz., Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 37.

(33) Ali Cevat Bey'in Fezlekesi: İkinci Meşrûtiyet'in İlânı ve Otuz bir Mart Hâdisesi, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Ankara, 1960, s. 28; Rh. Y. G. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953, İstanbul, 1953, s. 234-238.

(34) Karekin Pastırmacıyan, Birinci Dünya Savaşı'nda Armen Garo adıyla Kafkasya'ya geçerek Doğu Anadolu illerinde büyük mezâlim yapacaktır.

(35) Kozan milletvekili olan Murad (Hampartsum Boyacıyan), 1895 yılındaki Birinci Sason İsyanı'nı Hınçaklar adına idare etmiştir. Bu komiteci milletvekili, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yeniden asil mesleği olan katillîğe dönecek ve Murad Paşa adıyla çetebaşılık yaparak, Kürtleri elde etmeyi deneyecektir. Bkz., Esat Uras, a.g.e., s. 476.

(36) M. S. Çapanoğlu, Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi, İstanbul, 1964, s. 50-51, zıkr., Fethi Tevetoğlu, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, Ankara, 1967, s. 35-36.

(37) Esat Uras, a.g.e., s. 582.

Görüldüğü gibi bu program aslında tasavvur edilen Ermenistan'ın kurulmasını hedef almaktadır. Ancak bu program, hükümet tarafından Ermeniler'in iyi niyetlerinin bir belirtisi olarak kabul edilecektir. Halbuki Ermeni milletvekili Hovhannes Serengilyan (Vartkes), Kanun-ı Esasî'nin 35. maddesi üzerindeki konuşmasında³⁸:

“Ben Erzurum'dan intihap olduğum vakit İttihâd ve Terakkî'nin oraya programı geldi. Bunu kabul ediyor musunuz dediler. Ben de Taşnaksutyun Fırkası'nın programını gösterdim ve bu programla beni intihap eder-seniz ediniz, dedim.” diyebilecektir.

Hovhannes Serengilyan (Vartkes)'in, bu sözleri söylerken işaret etmek istediği herhalde, Taşnaklar'ın 1892'deki soysalist-ih-tilâlcı vasıflı ilk programları olmalıdır.

Ermeniler, Meşrûtiyet'in bahşettiği hürriyet, adalet ve eşitlikten faydalanıyorlar ve siyasî haklarına da tamamen sahip bulunuyorlardı. Öyle ise, artık, Ermeni komitelerinin ihtilâlcı sıfat ve varlıklarına lüzum kalmıyordu. Fakat Taşnak, Hınçak ve diğer komiteler boş durmuyorlar, yeniden teşkilâtlanmaya ve şubeler açmaya devam ediyorlardı. Komitelerin muhtelif gazetelerinde Meşrûtiyet'in ilk günlerinde Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinden vazgeçildiği ilân edilmişken, yine eski iddialar üzerine yazılar çıkmaya başlamıştı. Eski hâtıraların ihya edildiği, Ermeni bayraklarının, Ermeni ihtilâl ve isyan telkin eden eserlerin, marşların, millî şüirlerin, millî piyeslerin ortaya çıkarıldığı görülüyordu³⁹. Diğer taraftan, silâhlanma da süratle başlatılmıştı. Komiteler, silâh ithalâtına, en ufak köylere kadar şubelerini genişletip üyelerinin silâhlanmasına bütün gayretleriyle çalışıyorlardı.

1909 yılında İstanbul'daki “31 Mart Olayı”nın akabinde, devletin geçici olarak hükümete kalması Ermeniler'e aradıkları fırsatı vermişti, işte Adana'da Ermeni Piskoposu Muşeg'in teşvikleriyle 14 Nisan 1909 günü meydana gelen Ermeni ihtilâli, Avrupa

devletlerinin dikkatlerini çekerek müdahalelerini sağlamak ve Adana, Maraş, Mersin ve İskenderun'da bir Ermeni devleti kurmak amacıyla yapılıyordu⁴⁰. Zâten o tarihe kadar 1895, 1896 ve 1905'deki “Ermeni Patırtıları” da hep aynı hülyâ ile yapılmamış mı? idi. Böylece, II. Abdülhamid'in⁴¹ son senelerinde geri plâna düşmüş olan Ermeni Meselesi (!), Meşrûtiyet'in ilânı ile yeniden ortaya çıkıyordu⁴².

3 gün süren Adana olaylarında 20.000'e yakın Türk ve Ermeni ölmüştü. Olayların yaratıcısı Piskopos Muşeg, ihtilâlin daha ikinci günü İskenderiye'ye kaçacak ve az sonra “Adana Katliâmı ve Müsebbibleri” adlı kitabını yazarak olayları tersyüz ederek dünyaya yayacaktır⁴³.

1910 yılına gelindiğinde Ermeniler silâhlanmayı ve örgütlenmeyi hızlandırmışlar, bu konuda bütün bilgileri ihtiva eden bir de kitapçık bastırmışlardı. “Şahsî Müdafaa için Talimât” başlığı altında, 64 sayfadan ibaret olan bu kitapçık, Kafkas Ermeni komitecilerinden Toman adındaki şahıs tarafından hazırlanmış ve 1910 yılında gizlice bastırılarak

(38) Meclis-i Meb'ûsan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 4, Birleşim: 36, 29 Kânunu-evvel 1327, s. 767-768, zikr., Fethi Tevetoğlu, a.g.e., s. 37-38.

(39) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 38-47.

(40) Talât Paşa'nın Hâtıraları, Neşreden: Enver Bolayır, İstanbul, 1946, s. 16.

(41) 27 Nisan 1909 tarihinde tahttan indirilen II. Abdülhamid'e hal edildiğini bildiren dört kişiden biri Ermeni Katolik Cemaati'nden Aram Efendi idi. Bkz., Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, s. 99. İsmail Hâmi Danişmend (31 Mart Vak'ası, 2. Baskı, İstanbul, 1974, s. 181), Aram Efendi'nin araya katılmasını, Abdülhamid'in Ermeni ihtilâllerini bastırması ve Anadolu'da bir Ermenistan kurdurmamış olmasının cezası olarak yorumlar.

(42) Ermeni komiteleri Meşrûtiyet'in ilânından önce, asıl maksatlarını gizlemeye, faaliyetlerinin sırf istibdadı devirmeye yöneldiğini iddiaya ve böylece kamuoyunu kandırmaya ve ikna etmeye muvaffak olabılmışlerdi. Halbuki gerçekte, ne Meşrûtiyet'ten önce ve ne de sonra, komitecilerin Türkler ile beraber çalışmaları akıllarından bile geçmemişti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ortaya atılan “İslâhat Meselesi” maskesiyle, Ermenistan kurulması yolunda Patrik Mateos İzmirliyan'ın 4 Mayıs 1879 tarihli mektubu, daha o zamanlar neler düşünüldüğünü gösteren mühim bir vesikadır (Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 217-218). “... Avrupalı önemli şahısları ziyafetlere çağırarak kendileriyle temas etmek ve görüşmek suretiyle Ermeni Meselesi ile, Ermeniler'in lehine olacak tarzda ilgilenmelerini temin etmeye çalışmalıdır... Bir cümleyle ifade edersek, Ermenistan'ın gerçek islahatı, Ermenistan'ın muhtariyeti ile mümkündür. Bunu elde edebilmek için, her türlü meşrû vasıtaya müracaat olunmalıdır.”

(43) Cemal Paşa, Hâtırat (1913-1922), İstanbul, 1922, s. 254. Adana'daki olaylardan önce, Ermeniler'in Adana'ya Kıbrıs ve Beyrut'tan 13.000 civarında silâh soktuklarına dair resmi kayıtlar bulunmaktadır. Bkz., Esat Uras, a.g.e., s. 560.

binlerce nüshası şubelere ve Ermeni bulunan en küçük köylere kadar gönderilmişti⁴⁴.

Diğer taraftan sosyalizmi bir silâh olarak kullanan Taşnaklar'ın, 1910 yılında Kopenhag'da toplanan "Sosyalistler Kongresi"ne verdikleri bir muhtıradan bahsedilmekte idi. Bu muhtıradan, Taşnak Komitesi'nin Türkiye'deki faaliyetlerinin 1908'e kadar gizli olduğu⁴⁵, komite üyelerinin gündüzleri çevrede görünmeyip geceleri silâhlanma ve eğitim yaptıkları, eylemlerin tamamıyla siyasî ve ihtilâlcî nitelikli olduğu ifade edilmektedir⁴⁶.

Bitlis'teki Rus konsolosu da aynı tarihlerde, 3 Aralık 1910 tarihinde yazılan bir raporunda, Bitlis vilâyetindeki Taşnak Komitesi'nin faaliyetlerinden bahsederken⁴⁷, 1909-1910 yıllarında Sason'da Türk askerlerine karşı savaşıyan ihtilâlcî liderlerin, Muş vadisinin insan avcılarının Ermeni okullarına öğretmen olduklarını yazmaktadır.

Ermeni komiteleri böylece Balkan Savaşı çıkıncaya kadar bütün gayretleriyle çalışmışlar; hususiyle 1911 yılında İstanbul'da yapılan ara seçimlerini müsait bir fırsat saymışlardı⁴⁸. İlk defa Hınçak Komitesi, sözünden cayarak yabancı ülkelere kaçan muhaliflerle birleşti. "Yeni Dünya" gazetesinde Hınçak liderlerinden Sabahgilyan, Ermeniler'i heyecanlandıran makaleler yazmakta ve kurulacak Ermenistan'a Dışişleri Bakanı olmak vaadini alarak, muhalifler ile faaliyetleri birleştirip suikastler tertiplemekteydi⁴⁹.

Bu sıralarda, 8 Ekim 1912 Pazartesi günü patlak veren Balkan Savaşı mağlûbiyeti de Ermeniler'i sevindirmişti⁵⁰. Ermeniler Doğu Anadolu'yu Ruslar'ın işgal edeceklerine ve Müslüman halkın da buradan göç edeceklerine inanıyorlardı. Bitlis Rus Konsolosu General Mayewski, İstanbul'daki Rus elçiliğine gönderdiği 24 Aralık 1912 tarih ve 63 No.'lu raporunda bu durumu şöyle açıklamaktadır⁵¹:

"...Balkan Harbi, Ermeniler üzerinde Türk hâkimiyetinden kurtulmaları fikrini uyandırmıştır... Rusya'nın Van, Bitlis, Erzurum'u işgal edeceği hakkında Ermeniler'in yaydığı haberler sonunda, en ufak bir sebep, işin alevlenmesine meydan verebilir... Bana bildirdiklerine göre Ermeniler, geceleri evlerinde toplantılar yapmakta ve Bitlis Müslümanları'nın ev ve topraklarını kendi aralarında bölüşürmekteydiler. Çünkü, Ermeniler'in bekledikleri Rus askerlerinin gelmesi üzerine, Müslümanlar, gayrimenkul mallarını terkederek güneye doğru çekileceklerdi... Şimdi Taşnaklar, Ermeni milletinin felâket ve sefaletinden başka bir şeye yaramadıklarını söyleyerek, önceleri kendilerinden tamamen nefret etmiş olan huzur tarafı Ermeni halkı nezdinde tekrar itibar kazanmak ve kendi tâbirlerince Rusya'yı buraya getirmek kararına uyuyorlar... Taşnaksutyun Komitesi üyelerinin hareket ve davranışları ve Rusya'ya karşı olan bağlılıkları, İstanbul'daki Genel Merkez'lerinin talimatı gereğince dir."

(44) Bu talimatın kapsamı için bkz., Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 50-53; Krş., The Turkish-Armenian Question: The Turkish Point of View, Published by The National Congress of Turkey, Constantinople 1919, s. 119-124, Belge No: 1.

(45) Not 42'ye bkz.

(46) Bkz., a.g.e., s. 125-126, Belge No: 2.

(47) a.g.e., s. 127-131, Belge No: 3.

(48) 26 Eylül 1911 tarihinde İtalya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmıştı. Savaşın çıkması, Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinde hemen etkisini göstermiş, Prens Sabahaddin'in gayretleri ile yıllardır gücünü arttırmakta olan İttihâdçî aleyhtarı muhalefet, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne saldırmaya başlamıştı. Savaşta içine düşülen çıkmaz, muhalefetin 21 Kasım 1911 tarihinde "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" adıyla ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu parti, gücünü çeşitli unsurları biraraya getirmiş olmasından almaktaydı. Türkler, Araplar, Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ni yıkmak için toplanmışlardı. İtilâfçılar, 11 Aralık 1911'de yapılan İstanbul ara seçimlerinde İttihâdçılar'ın adayını yenik düşürüyorlardı. Ancak, 1913-1914 seçimlerinde örgütlenmiş bir-cik parti İttihâd ve Terakki olacak, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ise ortadan silinecekti. Bkz., Feroz Ahmed, The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914, Oxford University Press, 1969; Türk. Trc., Nuran Ülken, İttihat ve Terakki (1908-1914), İstanbul, 1971, s. 143-222.

(49) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 53.

(50) Şeyhülislam Cemalettin Efendi, "Hâtürât-ı Siyasi" (İstanbul 1978, s. 105)'sinde: "Meşrûtiyet parlamentosunda Bayındırık Bakanı olan Bedros Hallacyan Efendi, asker sevgi ve sair nakliyatın kolaylaştırılması için Anadolu'da ve diğer taraflarda onbin kilometre şose yolu yapacağını Mab'ûslar Meclisi kürsüsünde söyleyip, taahhüt ettiği halde, değil Anadolu'daki yollar, İstanbul ve Edirne arasındaki askeri yol bile yapıp tamamlanmadığından, Balkan Savaşı'nda top arabaları çamurlara saplanıp mühimmatça birçok zarara uğramıştı." diyor.

(51) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 66-69.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın, sun'î olarak yaratılan Ermeni Meselesi'ndeki rollerini, aşağıya aldığımız ve Balkan Savaşı'ndan sonra Taşnak Komitesi'nin şubelerine gönderdiği beyannâmeden açık olarak anlamak mümkündür.

Çok Gizli

5 Mart 1913
‘Arkadaşlar!

Balkan Harbi'nin yeniden başlaması, siyâsî ortamı tekrar karıştırdı. Bu münasebetle Ermeni Meselesi'nin durumu da hafifledi sanılabilir. Hakikatte, mesele böyle değildir. Çünkü, bazı kişiler ve heyetler, bilhassa cemiyetimiz, Ermeni Meselesi'ni ilerde diplomasi masasına getirecektir. Bu bakımdan, lehimize bir tarzda çözümünü temin maksadıyla zemin hazırlamak için, siyâsî teşebbüs ve müracaatlarda bulunmuştur. Bu hususa dair, bürodan gelen mektuplardan aşağıdaki mühim bilgileri kaydediyoruz:

Ermeni dâvası hakkında size üç noktayı bildirebiliriz:

1. Dâvâmız, bu “Sefirler Konferansı”na⁵² götürülmeyecektir.

2. Üç devlet, Fransa, İngiltere ve Rusya sulhun kesinleşmesinden sonra bizim meselemizi ele almaya karar vermişlerdir.

3. Bu üç devlet de, Ermeni vilâyetlerinde özel bir idare kurulması hakkında hemfikirdirler. Yani başka bir ifadeyle, ıslâbatın (reformların) uygulanması sağlanacaktır. Paris'te Poincaré, Londra'da Sir Edward Grey, (Saint) Petersburg'da Sazanov ve bunların İstanbul'daki elçileri bu fikri açıklayarak, şimdilik biraz beklenilmesini tavsiye etmişlerdir.

İngiliz, Fransız ve Rus elçilerinin Ermeni Meselesi ile uğraşmaları için talimat aldıkları hakkında kesin bilgimiz vardır... siyâsî meselelerimizle beraber, aynı zamanda, Şahsî Müdafaa Meselesi⁵³ de vardır ki, bu en mühim bir meseledir..

Arkadaşlar!

İçinde bulunduğumuz durumu gözönüne getirerek, şubelerimizden aşağıdaki hususları rica ederiz:

1. 1913 senesi üyelik aidatının derhal toplanıp gönderilmesi,

2. Taşnaksutyun'a bağlı Kızılbaş, musikî, tiyatro vb. gibi cemiyetlere, faaliyetlerinin daima şahsî müdafaa yararına çevrilmesine dair tebligat yapılması,

3. Halkın büyük kısmının, daima bizimle beraber olduğuna emin olarak propagandalara, mitinglere devam edilmesi,

4. “Hayrenik”⁵⁴ gazetesinin açtığı “Yaşamak için yardım” kampanyasının güçlendirilmesi,

5. Ziyaretler, düğünler ve yortular gibi toplantılarda Şahsî Müdafaa için para toplanması.”⁵⁵

Böylece, Piskopos Muşeg'in 1909'da hazırladığı Adana İsyanı'ndan sonra 1913 yılına kadar geçen dört yıllık devrede Ermeni komitecilerinin, siyâsî görüşmeler, meclislere seçilmeler, yabancı elçilerle ve hükümet ileri gelenleriyle yaptıkları temaslar ve komite toplantıları; isyan bayrağı altına daha çok komiteci toplamak, zaman kazanmak ve yıpranmış Ermeni ihtilâlciliğini bütün ruhu ile yeniden canlandırmak amacını taşıyordu.

Sosyalist Hınçak Komitesi'nin 17 Eylül 1913 (30 Eylül 1913) tarihinde Köstence'de yaptığı VII. Kongresi'nde alınan kararlar da Ermeniler'in gayrimeşrû vasıtalarla başvuracaklarını göstermesi bakımından dikkate değer⁵⁶:

“...Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi'nin Yedinci Kongresi'nde, meşru vasıtalarla sağlanması imkânsız görülen millî topraklarımızı ele geçirmek için bundan

(52) Türkiye ile Balkan müttefikleri arasında Londra'da toplanmakta olan konferans kasedilmektedir. Bu konferans sonunda, 30 Mayıs 1913 tarihinde Osmanlı Devleti en fecî antlaşmalardan birini, Londra Muâhede'si'ni imzalayacaktır. Bkz., Rifat Uçarol, Siyasî Tarih, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1985, s. 367-368.

(53) Komitelerin karar ve muhaberelerinde görülen “Şahsî Müdafaa” tâbiri, komiteler tarafından doğrudan doğruya “silâh” mânâsında kullanılmıştır.

(54) Amerika'da neşredilen ihtilâlcî Ermeni gazetesi.

(55) a.g.e., s. 54-55; Talât Paşa'nın Hâtıraları, s. 52-54. Bu belgede geçen satırların bugünkü Ermeni terör odaklarının faaliyetlerine aynen benzemesi dikkate şayandır.

(56) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 78-79.

sonra kanun dışı yollara başvurmak, komite merkezinin Paris'ten Sofya'ya naklini ve komitenin yayın organı olan Hınçak gazetesinin de bundan sonra, orada yayınlanması kararlaştırılmıştır.”

Halbuki İttihâdçılar, Doğu Anadolu'da yapılması istenilen İslahatı uygulama kararında idiler. Fakat Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmesini bağımsızlık yolunda Eçmiyadzin Katoğigosu'nun Rus Sarayı'na kabulünden sonra bir ümit ışığı olarak görmeye başlamışlardı. 1912 yılı yazında Çarlık, Ermeni Meselesi'ni Makedonya Meselesi ile paralel olarak ele almıştı⁵⁷. Gerçekten, Çarlık Rusya ile sıkı bağları ispatlanmış olan Balkan İttifakı, Makedonya'yı Türk topraklarından koparıp aldığına göre, şimdi de Ön Asya'da Makedonya gibi yeni bir kargaşalık merkezi yaratmak gerekiyordu.

1914 yılı Ocak ayı ortalarında, Ermeniler'in ileri gelenlerinden ve Rus dışişlerine yakınlığı ile tanınan Dr. Zavriyev, Rus Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası Şefi Prens Trubetskoy'u ziyaret ederek Rus hükümetinin Ermeni ıslahatı ve Türkiye'deki Ermeniler'in durumu hakkında bilgi edinmiş ve teminat almıştı.

Prens Trubetskoy'un, Rusya'nın Ermeni Meselesi'ndeki tutumunu ve Türkiye'deki Ermeniler'i hangi amaçlarla desteklediğini gösteren ifadeleri son derece mühimdir⁵⁸:

1. Ermeni meselesi Rusya'yı, bir devlet sıfatıyla, en çok ilgilendiren ve menfaatları bakımından da büyük ehemmiyeti haiz olan bir meseledir; bu problem Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetlerde en mühim yeri işgal etmektedir.

2. Reformların gerçekleştirilmesi için gayret sarfederken, Rus hükümeti tamamiyle suurlu olarak hareket etmekte ve bu hususta sarıh bir gayesi bulunmaktadır.

3. Eğer hâlihazırda hükümet bazı hususlarda reformun bütünü üzerinde taviz

vermek mecburiyetinde kalmışsa, bu cihet Ermeniler'e üzüntü teşkil etmemelidir. En mühim şey ilk önce reformların temelini atmaktır; sonra bunlar genişletilebilir.

4. Rusya gelecekte, yakından ilgilendiği cihetle, reformların gelişmesini, yani tatbikini, dikkatle takip edecek ve bu meseleyi elden bırakmayacaktır.

5. Rusya'nın Ermeni unsuruna, yalnız Ermenistan sahasında değil, onun dışında da ekonomik nüfuzunu yaymak için ihtiyacı vardır⁵⁹.

Bu suretle, Türkiye'deki Ermeniler Türk hâkimiyetinden çıkarılacak ve Rus idaresindeki Ermeniler ile birleştirilip Rusya ege-menliği altına konulacaktı. Rusya'nın Ermeniler ile ilgilenmesinin en mühim sebebi, Akdeniz'e çıkmak arzusunun kaynağınıyordu. Ermeni Meselesi'nde de Rusya gözlerini İskenderun Körfezine çevirmişti. Bulgarlar ile başarıya ulaşamayan siyasetini, gizli ve açık yollarla Doğu Anadolu'daki Ermeniler'i, Nasturiler'i ve Kürtleri Osmanlı idaresine karşı kışkırtmakla sürdürmeyi deneyecekti⁶⁰. René Pinon'un deyimiyile; “Ermeniler, en büyük koruyucuları olan Çar'ın hesaplarında Bulgarlar'ın yerini” almışlardır⁶¹.

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilân ettiği günlerde (21 Temmuz 1914), Eçmiyadzin Katoğigosu V. Kevork, Rusya'nın Kafkas Umumî valisi Vorontzov-Daşkov'a yaptığı riyakârlık ve dalkavuklukla dolu yazılı mü-racaatında⁶², Ermeniler'in himayesini istiyor,

(57) Edgar Granville, “La tsarisme en Asie Mineure,” Revue Politique Internationale, 1917; Türk. trc., Orhan Arıman, Çarlık Rusya-sı'nın Türkiye'deki Oyunları, Ankara, 1967, s. 64.

(58) Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya; XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara, 1970, s. 211-212.

(59) Bu son madde, İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki Ermeni tüccarları desteklemesi ve nüfuz alanını genişletme siyasetine paralel idi. Bkz., H. Kemal Türközü, “Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri,” Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 21 (Aralık 1982), s. 222.

(60) Bu konuda, “Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti” adıyla yayına hazırlanmış olduğum kitabımda teferruatlı malûmat bulunmaktadır.

(61) Edgar Granville, a.g.e., s. 58; Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 212-213.

(62) Bu belgenin metni için bkz., Esat Uras, a.g.e., s. 591-593.

buna karşılık Ruslar ile birlikte Osmanlılar'a karşı savaşacaklarını taahhüd ediyordu⁶³.

Nihayet, 11 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girecek ve çeşitli cephelerde binlerce evlâdını şehit verecekti. Ruslar'ın, 31 Ekim 1914 tarihinde Doğu Bayezit'tan ve 1 Kasım 1914 tarihinde de Erzurum tarafından Osmanlı sınırlarını geçerek ilerlemelerini fırsat bilen Ermeniler, plânları gereğince, bir taraftan çeteler kurdular; yolları kestiler, Türk köylerine saldırdılar, bir taraftan da imkân buldukları şehirlerde isyanlar çıkardılar. Eski Taşnak Ermeni liderlerinden Başbakan Hovhannes Kaçaznuni, yıllar sonra yazdığı kitabında bu hareketlerden beklediklerini şöyle ifade edecektir⁶⁴:

“1914 kışı ve 1915 baharının ilk ayları, Rus Ermenileri ve tabiatıyla Taşnaklar için bir coşku ve ümit devresiydi... Savaşın İtilâf Devletleri lehine biteceğinden kuşumuz yoktu. Türkiye yenilecek, kolu kanadı kırılacak ve Ermeniler nihayet bağımsızlıklarına kavuşacaklardı.”

Bu arada Rus Çarı II. Nikola da Ermeniler'i ayaklanmaya teşvik eden bir beyannâme yayınlıyor, “Ermeniler! Çarlar Hükümeti altında kan kardeşlerinizle birleşiniz. Sonunda hürriyet ve adalete, kavuşacaksınız.”⁶⁵ diyordu.

1915 yılı ilkbaharının başlarında, yâni Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden altı ay sonra, Ermeni çetelerinin Rusya'nın desteğindeki faaliyetleri şöyle özetlenebilir:

1. Ermeni komiteleri, savaş başlar başlamaz Rus ordusuna katılmayı, onu desteklemeyi, düşman sınırı geçince onlarla birlikte çarpışmayı plânlamışlardı,

2. Seferberlik ilânı üzerine askere gitmeyi reddetmişler, silâhlarını alıp dağlara çıkmışlardı,

3. Askere gidenler silâh ve cephaneleri de çalarak kaçmışlar, komitecilerin emrindeki çetelere katılmışlardı,

4. Doğu Anadolu'nun birçok yerinde gizli komiteler faaliyetlerini arttırmışlar, bomba imalâthaneleri kurmuşlar, silâh depoları teşkil etmişlerdi,

5. Silâhsız ve müdafaasız İslâm ahali üzerine baskınlar yapılmış, günahsız pek çok masum vahşice katledilmişti,

6. Resmî binalara, askerlere, jandarmalara tecavüz ve saldırılar gittikçe şiddetlenmiş, şehit düşen askerlerin sayısı binlerin üzerine çıkmıştı,

7. Çeşitli yerlerde isyanlar başlamış, bilhassa doğuya yaklaştıkça isyan bölgeleri daha sıklaşır olmuştu,

8. Van'da büyük bir isyan başlatılmış, Rus ordusu bu şehri işgal etmeden önce ve ettikten sonra katliâm yapılmış, Van ahalisinin büyük bir kısmı öldürülmüştür,

9. Bütün bu hareketlerin başında, Osmanlı Meclisi'ne dahi girmiş bulunan Ermeni milletvekillerinin, tanınmış komitecilerin, papazların, doktor ve avukatların bulunduğu görülmüştü⁶⁶.

İşte Ermeniler böylece, 1915 olaylarına ve tarihte “Ermeni Tehciri” adıyla anılan, kendilerinin savaş alanı dışına çıkarılmalarına sebep oldular. Bilindiği gibi, 90.000 Türk askerinin Sarıkamış'ta Rus ateşi ve karlar altında telef olmasının yegâne sebebinin de, Rus ajanı bir Türk Ermenisi'nin Rus karargâhına giderek, Türk ordusunun karlar içindeki peri-

(63) Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, binlerce Ermeni Rus ordusuna girmiş, Rus subaylarının kumandasında Ermeni “drujina”ları (1000'er kişilik birlik) kurulmuştu. Bu birliklere aslen Ermeni olan ve Rus ordusunda General rütbesini alan Tovmas Nazarbekov kumanda etmekte idi.

(64) Hovhannes Kaçaznuni, Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı Birşey Kalmamıştır, Viyana, 1923, s. 9.

(65) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 100. Savaşı takip günlerde de “Hınçak” gazetesinde çıkan “Sosyal Demokrat Hınçak Komitesi Genel Merkezi” imzalı bir beyannâmede de; Hınçak Komitesi'nin üçlü ittifaktaki akrabaları ve özellikle Rus ordularıyla politik ve ihtilâli anlamda çalışacağı belirtiliyordu. Bkz., Turco-Armenian Question, s. 105-106.

(66) Bu maddelerdeki olaylara ait geniş bilgi için bkz., Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 221-374. Ayrıca bkz., Erdal İltar, Armenian and Russian Oppressions (1914-1916): Testimonies of Witnesses, Ankara, 1999; Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), I, Ankara, 2001.

şan durumunu haber vermiş olmasıdır. Türk hatları gerisinde geniş bir ihtilâl çıkarmaları ve Osmanlı Ordusu'nu iki ateş arasında bırakmaları ihtimalinden dolayı, Osmanlı Hükümeti, Ermeniler'i, düşmana yardım edebilecekleri ve saldırıya maruz kalabilecek nazik, stratejik noktalardan kaldıracılabilmek için 14 Mayıs 1915 (27 Mayıs 1915) tarihinde Tehcir Kanunu'nu kabul etti. Kanun metninde bu kanunun, yalnız Ermeniler'e uygulanacağına dair bir kayıt yoktur. Hükümet icraatına karşı çıkan, emirlerine itaat etmeyenlerle, silâhlı direnmede bulunanlar, casusluk yapan köy ve kasaba ahali askerî gereklerden dolayı, tek tek veya topluca diğer yerlere sevk ve iskân edileceği öngörülmekte idi⁶⁷. Bu kanun, Ermeniler'in fiilî ve silâhlı isyan hareketinden çok sonra, Van isyanını müteakip, Osmanlı Devleti'nin ordusunu, silâhsız sivil halkını Ermeni taşkınlıklarına karşı korumak ve savaşı kazanmasına engel olacak faaliyetleri önlemek amacıyla başvurulmuş bir "millî nefis müdafaa" idi⁶⁸.

Tehcir sırasındaki olayları bir katliâm olarak gösterme hastalığı bugün de, Ermeniler tarafından iddia edilen bir husustur. Ancak konu derinliğine incelendiğinde gerçekler apaçık görülmekte ve aslında öldürüldüğü iddia edilen 1.500.000 Ermeni, yerini Türk'e bırakmaktadır. Oysaki en cömert tahminler dahi bu dönemde Türkiye'deki Ermeniler'in nüfusunu 1.161.169 olarak tespit etmektedir. İngiliz Yüksek Komiseri Sir John de Robeck'in İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği 17 Mart 1920 tarihli raporda, bir milyonu aşkın Türk'ün telef olduğu bildirilmektedir⁶⁹.

Ermeniler'in savaş alanı dışına çıkarılmaları üzerine büyük şehirlerinde çıkan gazeteler ve kitaplar vasıtasıyla geniş ölçüde Türk düşmanlığı yapılmakta idi. Hususiyile, Oxford Üniversitesi eski hukuk profesörlerinden Ermeni sempatzanı İngiliz Lord James Bryce'in "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)" (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler'e Yapılan Mua-

meleler)⁷⁰ adlı mavi kitabı bunlardan biridir. Ancak kitap, konunun temeline inmemekte, Lord Bryce gibi bir diplomat ve ilim adamının meseleyi basından takip ettiği intibasını vermektedir. Kitapta sözde Ermeni katliâmı ile ilgili 149 belge verilmiştir. "X" ve "L" gibi uydurma imzalarla gönderilip anılan kitapta belge diye zikredilen raporlardaki olaylar, İngilizler'in Doğu'ya ait olan dosyalarındaki uydurulmuş eski olayların bayağı bir biçimde değiştirilmesinden başka bir şey değildir.

Elde, böyle zengin iftira dosyaları bulunduğça, günümüzde de yazılan bu gibi kitaplar şaşkınlık yaratmamalıdır. Bu tür propaganda kitaplarının yayınlanma amacının, Ermeniler'i aldatıp bu kanlı yolda yürümelelerinin devamını sağlamak olduğunda şüphe edilemez.

İngilizler, eskiden beri Ermeniler'i Doğu'da siyasî çıkarları için kullanmışlar; siyasî memurları, misyonerleri, hep bu maksatla ve kendi menfaatları uğrunda felâketten felâkete sürükleyerek bir takım menfaatlar sağlamışlardır. Tehcir konusunda, İtilâf Dev-

(67) a.g.e., s. 316; Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), Ankara, 1995, s. 33-35; Tehcir konusunda son olarak yapılan şu çalışmaya bakılmalıdır: Yusuf Halaçoğlu, Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları, İstanbul, 2006.

(68) Sadi Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967, s. 174, 178; Salâhi R. Sonyel, "Armenian Deportations: A Re-Appraisal in the light of new documents," Belleten, Cilt XXXVI, Sayı: 141 (Ocak 1972)'den ayrı basım, s. 58. İrtihâd ve Terakkî Cemî-yeti Genel Sekreteri Mithat Şükrü (Bleda) hatıralarında Tehcir'e lüzum görülmesini şu cümlelerle belirtiyor: "Öylesine kritik bir devrede yaşıyorduk ki, vatanın yüksek menfaatlarını her düşüncenin üstünde tutmak bu konuda azamî titizliği göstermek zarureti vardı... Doğu'da kaynaşma son haddini bulmuştu, hudutlarımızda herhangi bir zaafın belirmesi büyük problemlere yol açabilirdi. Ermeniler'in dış etkilerle ayaklandığını ve dışarıdan yardım gördüklerini biliyorduk. Bu noktayı gözönünde tutarak hudut şehir ve kasabalarımızda bazı şüpheli Ermenileri o bölgelerden geri çekiyorduk." Diyarbakır Valisi Mehmet Reşit Bey de Tehcir ile ilgili olarak; "... Onlar (Ermeniler) bizleri yok etmek inancı ve kararı ile şartlanmışlardır... Yani anlayacağınız, bizleri meşrû müdafaa için harekete sevkeden onlardır." demektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz., Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, Yayınlayan: Turgut Bleda, İstanbul, 1979, s. 56, 58.

(69) Salâhi R. Sonyel, gösterilen yer, s. 32-33. Yeni bir araştırmada da 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler'in nüfus miktarı 1.161.109 olarak gösterilmiştir. Bkz., Stanford J. Shaw, "Ottoman Population Movements During The Last Years of the Empire, 1885-1914: Some Preliminary Remarks," The Journal of Ottoman Studies, I, İstanbul, 1980, s. 197 tablo A.

(70) Türkler'in 1.500.000 Ermeni'yi öldürdükleri iddiasının dayanağı bu mavi kitaptır. Kitabın 1916 yılında yayınlanmış bulunması maksatlıdır. Çünkü bu yılda İngilizler, Çanakkale'de başarısızlığa uğramışlar, bir İngiliz birliği de Kutül-Ammara'da Türkler'e esir düşmüştü. Bu durum karşısında, kamuoyunu oyalamak ve kendi taraflarına çekmek düşüncesiyle bu meşhur "Blue Book" yayınlanmıştır.

letleri'ne bu kadar feryat koparttıran, ciltlerle yazı yazdıran ve gözyaşı döktüren "insanlık" duygusu değil, bu isyana bağladıkları ümitlerin yıkılmasıydı.

Halbuki iddiaların tersine, bu Tehcir olayında Türk makamları ile Türk halkının nasıl bir insanlık örneği gösterdiğini Türkiye'deki yabancı konsoloslar gibi bizzat Ermeniler de takdir etmiş ve Erzurum valisi Tahsin, İzmir valisi Rahmi, Bağdat valisi Süleyman Nazif, Kütahya mutasarrıfı Faik Ali Bey'lerden şükran ve minnetle bahsetmişlerdir⁷¹.

İngiliz Noel Buxton'un, Londra'da "Lyceum Club"ün Coğrafya Bölümü'nde 5 Kasım 1916 tarihinde yaptığı konuşma da İtilâf Devletleri'nin Ermeniler'e nasıl bel bağladıklarını göstermektedir. N. Buxton şöyle demektedir⁷²:

"Ermeniler bizim küçük müttefikimizdir. Sırbistan'ın, Belçika'nın İtilâf Hükümetleri'ne yaptıkları hizmetlerden çoğu zaman bahsediyoruz ve bunlara ait birçok şeyler işliyoruz. Fakat Ermeniler, bugün kendilerine ait müstakil bir hükümete sahip olmadıkları halde; büyük bir itimat ve arzuyla bize hizmette bulundular. Binlercesi, Rus ordularına girerek bu fedakârlıklarını bizzat ispat ettiler. Grandük Nikola'nın Anadolu'ya saldıran ordusunu yalnız Ruslar meydana getirmiyor. Aksine, bunların büyük kısmı, Kafkasyalı gönüllü Ermeniler'den meydana gelmiştir. Bugün de, disiplinli ve düzenli Ermeni taburları veriyorlar. İtilâf Devletleri'nin dâvâsı uğrunda Ermeniler'in gösterdiği yardım ve fedakârlığı, şimdiye kadar hiç bir müttefikimiz göstermemiştir."

Fransa Parlamento üyelerinden olup, Ermeniliğin yalnız adını duymuş olan Louis Martin'in de, komitecilerin müdafaacısı ve insanlık âşığı kesilerek Fransız Başbakanı Aristide Briand (1862-1932)'a yazdığı mektuba, Ermeni sempazanı A. Briand aşağıdaki cevabı verecek ve bu konuda Fransa'nın rolünü açıklamış olacaktır⁷³:

"Ermeniler'in durumlarıyla ilgili mektubunuzda zikrettiğiniz gibi, Fransa, bir ara kendi ıstıraplarını unutarak Ermeniler'in uğradığı zulümlerin medenî milletlerde meydana getirdiği teessüre iştirak etti... Fransa, Ermeni milletine karşı şefkat ve merhamet duygularını göstermek hususunda hiç bir fırsatı kaçırmadı... Meydana gelecek cinayetlerin meşru cezasının icra edileceği zaman geldiğinde, Fransa, Ermeni milletinin acıklı felâketlerini unutmuyarak müttefikleriyle birlikte, kendisine müreffeh bir hayat temin edecek tedbirleri alacaktır."

Tehcir kararı üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya adına Osmanlı İmparatorluğu'na verilen 24 Mayıs 1915 tarihli notaya, Osmanlı Hükümeti'nin verdiği cevap bütün gerçekleri açıkça gösteren tarihî bir vesikadır.

Bu notayı Osmanlı Hükümeti, "... İngiltere, Fransa ve Rusya'yı sevk ve idare edenler yalnız Ermeniler'in ayaklanmasını hazırlamakla yetinmeyerek, Müslüman unsurları da Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmaya teşebbüs etmişlerdir... Şikâyet etmeye mecbur olduklarını zannettikleri olayların bütün mes'uliyeti, söz konusu isyan ve ihtilâl hareketlerini kendileri tertip ve idare ettikleri için, daha çok İtilâf Devletleri'ne aittir."⁷⁴ cümleleriyle cevaplandırmıştı.

Sosyalist Taşnaklar'ın Cenevre'deki yayın organı olan "Troşak" gazetesinin yazı

(71) Türk makamlarının en insancıl tedbirleri aldıklarını gösteren belgelerden bir kısmı, İngiliz Devlet Arşivi'nin Dışişleri Bakanlığı belgeleri arasından temin edilerek yayınlanmıştır. Bkz., Salâhi R. Sonyel, Displacement of the Armenians, Documents, Ankara, 1978. Ermeni göç olaylarında, haksız yere itham edilerek, Tiflis'te 22 Temmuz 1922 tarihinde yaverleri Nusret Bey ve Süreyya Bey ile birlikte Ermeni teröristleri tarafından şehit edilen Osmanlı Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, hâtralarında (Hâtrât, s. 277, 281), bu hususta şunları söylemektedir: "Bunların yetimleri, dul, kadınları ve erkekleri için ne gibi yardımlarda bulunmuş olduğumu burada tekrar etmekten adetâ çekmiyorum. Bana öyle geliyor ki, bunları uzun uzadıya anlatmaya kalkarsam, insani hislerle yaptığım bu yardımların manevî kıymetine halel gelecek... Benim Ermeniler'e ne kadar iyi davrandığımı herkesten fazla bugünkü Ermeni Patriği Zaven Efendi bilir. 1915 senesi Aralık ayında İstanbul'a geldiğim zaman bizzat kendisi Pera Palas Otelinde beni ziyarete gelerek, Patrikhâne'nin resmi bir takdiri ile bütün Ermeniler namına teşekkür etmişti."; Ahmet Hulki Saral, Ermeni Meselesi, Ankara, 1970, s. 186-194.

(72) Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, s. 344.

(73) a.g.e., s. 337-338.

(74) a.g.e., s. 323-324.

hey'eti tarafından 9 Haziran 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne bu konuyla ilgili olarak çekilen ve saçma sapan ithamlarla dolu telgrafta şöyle deniliyordu⁷⁵:

“... Rusya'ya karşı düşmanlığa girişmek suretiyle mahvınıza sebep olmamanızı istirham ettik. Alman nüfuzuna girmemenizi, İngiltere ve Fransa gibi, Türkiye'ye karşı daima sadık görünerek, birçok defa varlığını kurtaran iki rüknü bulunan Üçlü İtilâf Devletleri'ne karşı yürümemenizi istirham ettik... Sizin, bu asırlık dostlarınızla, eski ve devamlı düşmanınız olan Rusya, Türkiye'nin bütünlük ve emniyetini vaadettikleri zaman, siz ne yaptınız? Siz, eski kurtarıcılarınıza sırtınızı dönerek takip ettiğiniz, makul tarafsızlık politikasını terketmek suretiyle Osmanlı Devleti'ni yok olmaya sürüklediniz... İttihâd ve Terakkî Cemiyeti üyelerinden sizlere seslenerek, sizi itham ediyor ve sizi, Ermeni milleti ne ve bütün Osmanlı Devleti'ne karşı işlenen zulüm ve cinayetlerin manen ve hukuken mesulü sayıyor(uz).”

Sosyalist Taşnaklar, herhalde bu ifadeleri ile Osmanlı Devleti'ni yönettiklerini zannediyorlardı. Ermeni yazarı Leo bile, eserinde anılan telgraf ile ilgili olarak: “... Görüyoruz ki, Taşnaksutyun hakikatte hükümet içinde bir hükümet olmuş, hattâ devletin alî siyasetini idare iddiasına kalkmış, Rusya'nın siyâsî maslahatgüzarı vaziyetini takınarak Almanya'nın paralayıcı emperyalizmine karşı çıkmıştır... Ermeni milleti için Almanya, Rusya, İngiltere, Fransa aynı değil miydi?”⁷⁶ demekten kendini alamamıştır.

Batı'da, Ermeniler'in Türkler'e karşı, Hıristiyan olmaktan başka bir suçu olmayan mağdur bir millet olduğunu ileri sürmek bir âdet olmuştur, İngilizler'in Mısır, Hindistan ve Afrika'daki kanlı olayları⁷⁷, Ruslar'ın Yahudiler'e uyguladıkları katliâm⁷⁸, hâlâ hatırlardadır. Ermeniler için gözyaşı dökten İngilizler, o tarihlerde Boerler'in ailelerini perişan bırakırken, İrlandalılar'ı topa tutarken zerre kadar üzüntü duymamışlardı. Kars ve

Ardahan bölgesinde Türkler'e Rus Kazakları ve Ermeni taburları tarafından tüyler ürpertici bir şekilde saldırılar yapılırken susmalarındaki sebep ne olabilirdi? Çünkü İtilâf Devletleri, takip ettikleri politika itibarıyla, bunların teşvikini ve desteklenmesini daha uygun görüyorlardı. Bu konuda “Morning Post” gazetesinde Ermeniler hakkında çıkan bir yazı dikkate değer⁷⁹:

“Dünyada üç memlekette üç büyük dert vardır. Amerika'da zenciler, bir beyaza yan baktı diye her sene Amerikalılar, bunlardan birkaç tanesini linç ederler; kimse ses çıkarmaz, Rusya'da Yahudiler, Kiyef'de, Kışnev'de, şurada burada her sene binlercesi ahalî tarafından öldürülür. Bütün Avrupa gazeteleri, dün falan yerde bir pogrom (kısmî katliâm) olmuş, 10 bin Yahudi öldürülmüştür, diyerek güya bugün karayel esmiştir gibi tabî bir havadis verirler. Türkiye'de de Ermeniler vardır. Bunları, hak ettikleri cezaya çarptırdığınız vakit dünya ayaklanır; aman yetişiniz Türkler Ermeniler'i kesiyor diye âlem birbirine girer.”

Avrupalılar Tehcir olayının kendi usullerince yapılan bir katliâm olduğunu sanırlar. Çünkü jenosid, batı kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Halbuki, tehlikeli durumlarda ve gerektiğinde, Osmanlı uygulaması katliâmı değil, sürgünü tercih etmiştir. Aslında sürgün, Osmanlılar tarafından bir “İskân ve Kolonizasyon Metodu” olarak kullanılmıştır⁸⁰. Nitekim, Balkanlar'ın Türkleşmesi, Rumeli'deki

(75) a.g.e., s. 327-328.

(76) Esat Uras, a.g.e., s. 624.

(77) Türkkiye Ataöv, Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri, Ankara, 1977, s. 15-19. İngiliz din adamı W. Howitt, “Sömürgecilik ve Hıristiyanlık” adlı kitabında şunları yazmaktadır: (Avrupa'nın) dünyanın bütün bölgelerinde ve boyunduruk altına almayı başardığı bütün halklara yaptığı barbarlıklar ve emsalsiz taşkınlıkların, dünyanın herhangi bir döneminde ve nice vahşi, ne derece görgüsüz ve ne kadar acımasız olursa olsun, bir örneğini daha başka bir ırkta görmek mümkün değildir.” Zikr., Türkkiye Ataöv, a.g.e., s. 24.

(78) Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, 1948, s. 361, 377, 386.

(79) Galip Kemalî Söylemezoğlu, Başımıza Gelenler (1918-1922), İstanbul, 1939, s. 89.

(80) Bu usul hakkında bkz., Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler,” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İÜİFM), Cilt XI, Sayı: 1-4, İstanbul, 1949-1950, s. 524-569; Halil İnalıcık, “Ottoman Methods of Conquest,” Studia Islamica (SI), Vol. II (1954), s. 103-129.

tehlike olabilecek grupların Anadolu'ya yollanmaları, Kıbrıs'ın nüfuslandırılması⁸¹, hep sürgünle gerçekleşmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1915 yılında Kafkas cephesinde, Osmanlı Devleti'ne düşmanca davranan ve bir kısmı da Rus ordusuna katılan Ermeniler'e karşı uygulanan politika da sürgündür.

Tarihi boyunca azınlıklarla ilişkilerini çağdaş devletlerden üstün bir seviyede gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin⁸², XX. yüzyılda devlet yönetiminde katliâma başlayabileceğini düşünmek son derece zordur⁸³.

1915 yılından sonra Çarlık Rusya'nın birden bire Ermeniler'den yüz çevirdiği ve işgal edilen Osmanlı topraklarının Ermenilik yerine, doğrudan doğruya Rusya'ya ilhak edilmesi düşüncesinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Ermeniler'in, Türkiye ve Rusya'daki siyasi durumları hakkında Boryan tarafından yazılmış olan Rusça bir eserde⁸⁴, şöyle denilmektedir:

“... Beynelmîlel vaziyet ve Çarlık Rusya'nın temayülû hiçbir zaman Ermenistan muhtariyetini vücuda getirmek değildi. Türk Ermenileri'nin halâsı ve Ermenistan muhtariyeti için çalışan partinin hakikat halde yalnız Rusya'nın Ermenistan'ı almasına çalışmakta olduğunu görmemek mümkün değildi. Şu halde bundan şu mecburî netice çıkar ki, bu partinin liderlerinin faaliyeti, hakikat halde her vakit Ermenistan'ın Rusya işgaline girmesi için olmuş, kat'iyen Ermenistan muhtariyeti için olmamıştır.”

Kaçaznuni de aynı paralele yazmakta ve Rusya'ya hizmet ettiklerinden yakınmaktadır: “... 1915 yılının ikinci yarısı ve bütün 1916 yılı bizim için ümitsizlik devresi idi... Ruslar bizi aldattılar, bize hıyanet ettiler... Yalnız şurası malûm olmalıdır ki, Ruslar'ın maksatları her neye mal olursa olsun Türkiye Ermenileri'ni kurtarmak değildi ve kat'iyen böyle olmamıştı... Biz onlara kendi arzumuzla hizmet ettik, sürüklendik, hakikatte ise

onların maksatlarına çalışmış olduk.”⁸⁵ demektedir.

16 Şubat 1916 tarihinde Rus ordusu Erzurum'u işgal ettiği zaman Başkumandanlık emrinde de: “Ermeniler Erzurum'da iskân hakkına malik değildirlir.”⁸⁶ ifadeleri yer alıyordu.

Erzurum'un düştüğü gün, yâni 16 Şubat'ta Rus Kazakları Muş'u ele geçirdiler. Van'dan ve Muş'tan takviye alan Ruslar, 3 Mart tarihinde Bitlis'e girdiler. Bu suretle Van, Muş ve Bitlis çevresi de, yâni Ruslar'ın iddialarına göre, Ermeniler'in çokça yaşadıkları yerler, Ruslar'ın ve Ermeni çetelerinin eline geçmiş oluyordu⁸⁷. Böylece 1916 yılında, hayal edilen müstakil Ermenistan'ı kurmak için Ermeniler'i aldatan Ruslar onlarla birlikte, Doğu Anadolu'yu işgal edip binlerce masum Türk'ü acımasızca katlettiler.

Sosyalist Taşnaklar, Ruslar tarafından aldatılırken diğer taraftan, Ermeni havariliği yapan Bogos Nubar Paşa da, Fransız hükümeti tarafından işgal ediliyordu. 1916 yılı yazında Fransa Dışişleri Bakanı, Suriyeli ve Ermeniler'den meydana gelecek “Doğu Lejyonu” (Légion d'Orient)⁸⁸ nun güney ve güneydoğu Anadolu'da görev yapacağını, savaşın sonra da Fransa'nın payına düşecek olan Kilikya (Adana, Tarsus, Mersin, İskenderun, Kahramanmaraş)'nın Ermeniler'e terkedileceğini vaadediyordu.

(81) Halil İnalçık, “Kıbrıs Fethinin Tarihi Manası,” Kıbrıs ve Türkler, Ankara, 1964, s. 21-58.

(82) Yavuz Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kurulştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları, Ankara, 2001; Erdal İltir, “Doğu Anadolu'daki Ermeniler'in ve Diğer Gayr-i Müslimler'in Devlet Himayesine Alınmaları (XVI. Yüzyıl),” Ermeni Araştırmaları, Sayı: 18 (Yaz 2005), s. 74-88.

(83) Murat Çizakça, “Klasik Osmanlı Düzeninde Azınlıkların Ekonomik Durumu (1500-1700),” Tercüman, 9-11 Mayıs 1982.

(84) B. A. Boryan, Armeniya, mejdunarodnaya diplomatiya i S.S.S.R. (Ermenistan, Milletlerarası Diplomasi ve S.S.C.B.), I. Cilt, Moskova, 1928, s. 32, zikr., Esat Uras, a.g.e., s. 608.

(85) Hovhannes Kaçaznuni, a.g.e., s. 11-12.

(86) Esat Uras, a.g.e., s. 611.

(87) W. E. D. Allen-Paul Muratoff, 1821-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966, s. 337-341. Bu yöredeki Türkler Anadolu içerlerine göç etmeye başlamışlardı. Doğu Anadolu'daki Türkler'in yüzde yetmiş beşi buldukları yerlerden uzaklaşmış veya uzaklaştırılmışlardı. Böylece, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni ittifakı ile, silâhlar kadar kitle terörizminin de modern hale getirilmiş tekniğine şahit olunmaktadır.

(88) “Doğu Lejyonu” (Légion d'Orient), Fransızlar'ın çok kere suçlarına göz yumarak aldıkları yabancıları veya maceracıları içine alan ve umumiyetle sömürgelerde kullandıkları birlikti.

İngiltere murahhası Sir Mark Sykes ise, Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi Sir J. Bükenen'e yazdığı 12 Mart 1916 tarihli mektubunda Ermeni meselesinin nasıl çözümlenmesi gerektiğini yazıyor ve Kilikya denilen bölgenin Fransa'ya bırakılmasının uygun olacağını belirtiyordu. Sir Mark Sykes mektubunda⁸⁹: "Fransa, Ermenistan bölgesini alır. Fransa bölgesi bu suretle Ermeni millî duygularının beşiği ve merkezi olur"⁹⁰. Bu durum Rusya için de faydalı sayılır. Çünkü Küçük Ermenistan Ermenileri, anarşist-sosyalist doğu Ermenileri ile uzlaşmaz mizaçtadırlar." diyordu.

1917 Şubat'ında Doğu Anadolu'da çok kritik bir durumda bulunan Türk ordusu 27 Şubat-11 Mart 1917 tarihinde Rusya'da çıkan "Lenin İhtilâli" ile rahat bir nefes alacaktı. Ancak Bolşevik hükümetinin de hemen "Ermeniler'in hâmisî" rolünü üzerlerine almaları ile, ihtilâlcî Rusya'nın da bu hususta tamamiyle eski Çarlık Rusyası siyasetini benimsediğini gösteriyordu. Lenin'in Ermeniler'i koruma siyasetini hemen ele almasının başlıca sebeplerinden biri; Bolşevik Partisi'nin en nüfuzlu üyeleri arasında Stepan Şaumyan, Avanesov ve Anastas Mikoyan gibi birçok Ermeni'nin bulunması idi⁹¹.

Diğer taraftan, ihtilâlle birlikte Rus askerlerinin cepheyi terkederek gitmeleri sonucu, Rus ordusu ile işbirliği yapan Ermeni çeteleri silâhsız Müslüman halkı öldürüp, yok etmeye başlamışlardı⁹².

Bolşevik liderleri, barışın kat'î bir esasa bağlanmasından önce⁹³, "Ermeni Meselesi"ni kendi çıkarları için halletmek yolunu tuttular ve Türkiye'yi bir olup bitti karşısında bırakmak amacıyla 29 Aralık 1917-11 Ocak 1918 tarihinde bir kararnâme yayınladılar. "Ermenistan Kararnâmesi" adıyla anılan bu belgeyi önemi sebebiyle buraya alıyoruz⁹⁴:

"Rusya'nın işgali altında bulunan "Türk Ermenistanı"⁹⁵ndaki Ermeniler'in kendi mukadderatlarını, hattâ tam bir istiklâle varınca kadar, serbestçe tâyin hususundaki hakla-

rını "Rusya Amele ve Köylü Hükümeti"nin desteklediğini, Halk Komiserleri Sovyeti Ermeni halkına ilân eder. Halk Komiserleri Sovyeti'ne göre bu hakların gerçekleştirilmesi ancak Ermeni halkının serbestçe referandum yapmasını sağlayacak birtakım garantilerin önceden alınması ile mümkün olacaktır. Bu kabil garantilerin Halk Komiserleri Sovyetince şöyle olacağı düşünülmektedir:

1. Rus Ordusu'nun "Türk Ermenistanı"ndaki ahalinin şahsî mal ve mülkünün emniyetini korumak maksadıyla hemen bir Ermeni Halk Milisi'nin teşkili,

2. Ermeni muhacirleri ve türlü memleketlerde dağılmış olan Ermeni mültecilerinin "Türk Ermenistanı" ülkesine herhangi bir engelle karşılaşmadan geri dönebilmeleri,

3. Harp esnasında Türk makamlarınca Türkiye'nin iç eyaletlerine zorla gönderilmiş olan Ermeniler'in "Türk Ermenistanı"na serbestçe dönmelerinin mümkün kılınması; Türk makamları ile barış müzakereleri akdedilirken Halk Komiserleri Sovyeti bu mesele üzerinde ısrarla duracaktır,

4. "Ermeni Halk Mümessilleri Şurası (Sovyeti)" adıyla "Türk Ermenistanı"nda geçici bir idarenin kurulması. Kafkas İşleri Geçici Fevkalâde Halk Komiseri Stepan Şaumyan, "Türk Ermenistanı" ahalisine, 2. ve 3. maddelerin tatbiki ve "Türk Ermenistanı" sahasından Rus askerlerinin çıkarılması (madde I.) işini tanzim edecek karma komisyonun teşkili hususlarında her türlü müzaahrette bulunmakla vazifelendirilmiştir.

(89) Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Plânı, Belge Yayınları, İstanbul, 1972, s. 247-248.

(90) Kilikya'da kurulan ve Bizans, Anadolu Selçuklu Devleti ve Moğollar'a vergi vererek mevcudiyetini 1375'lere kadar muhafaza etmiş olan Ermeni Prensligi'nin hükümdarlarından bazıları Fransız hanedanı Lusignanlar'a mensup olduklarından Fransızlar, Ermeniler'i kardeşleri olarak görmekte idiler.

(91) Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 335.

(92) 1917-1918 yıllarında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu ile Kafkasya'da masum Türkler'e karşı yapılan Ermeni Mezâlimi hkn. bkz., Halil Kemal Türközü, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi, Ankara, 1982.

(93) Bu sıralarda Brest-Litovsk'ta barış müzakerelerine devam olunmakta idi.

(94) Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 336-337; Krş., Esat Uras, a.g.e., s. 656.

(95) Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Türk topraklarını Ermeni Bolşevikleri "Türk Ermenistanı" adıyla tanımlıyorlardı.

Haşiyeye: “Türk Ermenistanı”nın coğrafî sınırlarını, demokratik esaslara göre seçilen Ermeni halk murahhasları ile, bitişik ve münakaşalı (İslâm ve başka) eyaletlerin ahalisinden demokratik esaslara göre seçilen murahhasların Kafkas İşleri Fevkalâde Geçici Komiseri ile birlikte tâyin ve tespit edilecektir.

Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı
V. Ulyanov (Lenin)

Milletler İşleri Halk Komiseri
J. Cugaşvili (Stalin)

Halk Kom. Sov. Kalem Amiri: V. Bonç-
Brueviç

Halk Kom. Sov. Sekreteri: N. Gorbunov

Bu kararname gerçekçi olmaktan uzaktı ve Ruslar, Ermeniler’i bir defa daha aldatıyorlardı. Çünkü, Sovyet makamlarının Osmanlı Hükümeti üzerinde hiçbir baskı imkânları yoktu ve Ermeni milislerinin ellerinde tutan Taşnak Partisi’nin arkasında İngiltere ile Fransa vardı. Bu sebeple, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi olan Stepan Şaumyan’ın yönetimini kabul etmezlerdi. 3 Mart 1918 tarihinde Rusya ile yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile de Ayastefanos Antlaşması’ndan tam 40 yıl sonra, Kars, Ardahan ve Batum, Türkiye’ye iade ediliyordu. Artık Bolşevikler’in deyimiyle “Türk Ermenistanı”nda bir Ermeni devleti kurulması bahis mevzuu değildi. Az sonra da Ermeni Millî Meclisi, 28 Mayıs 1918 tarihinde merkez Erivan olmak üzere Ermenistan’ın bağımsızlığını ilân etti. Böylece, Sovyetler’in dahilî uygulamalarında, liderlerinin etnik konulardaki beyanatlari ile tatbikatlarındaki çelişki⁹⁶, daha o tarihlerde görülmeye başlamıştı.

Doğu cephesinde bu gelişmeler olurken batı cephesinde de Ermeni koruyuculuğuna ve Türkiye’nin paylaşılması faaliyetlerine hız verilmişti.

Fransız resmî makamlarının desteği ile, Ermeni komitecilerinin ABD’deki faaliyetleri aylarca devam etmiş; 1917 yılı sonlarında Kilikya’da Türkler’e karşı savaşıacak ve 1915 olaylarının intikamını (!) alacak olan “Doğu Lejyonu”nun kuruluşu tamamlanmıştı. Bu çalışmaları yakından takip etmiş olan Fransız ordu müfettişi General Bailloud, bu birlikler hakkında şunları söylemektedir:

“Halen Ermeni Lejyonu, her biri 200’er kişilik altı bölükten kuruludur. 160 Suriyeli gönüllüden de bir bölük teşkil edilmiştir. 1. En iyileri Osmanlı ordusunda asker iken Filistin veya Mezopotamya (Irak) cephelerinden firar etmiş Ermeniler’dir, 2. Cebel-i Musa (Musa Dağı) Ermenileri, 3. Birleşik Amerika’dan gönderilenler, 4. Suriyeliler.”⁹⁷

1918 Eylül’ünde Filistin çöllerinde savaş büyüyor ve cephede Fransız bayrağını dalgalandıran bir birlik, “Ermeni Lejyonu”, Fransız komutanın ateşli nutku ile, “... Hak-kın ve medeniyetin savunucuları (!) ile birlikte, cephelerde döğüşerek bağımsız Ermenistan’a giden yolun kapısını açtınız.”⁹⁸ Sözlere arasında ölümlerini kumlara gömüyordu. Ermeniler’i mükâfatlandırmak lâzımdı; işte Fransa 1918 Ekim’inde “Doğu Lejyonu”na artık “Ermeni Lejyonu” adını vererek, Doğu’daki müttefikini mükâfatlandıracaktı(!).

Böylece, 30 Ekim 1918’e gelmişti. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, 1907’de Paris’te toplanan İkinci Genç Türkler Kongresi’nden on iki yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı’ndan yenik çıkıyor ve İtilâf Devletleri ile yaptığı Mondros Mütarekesi hükümlerine göre toprakları işgal ediliyordu. Artık vatanın kurtuluşu ve yeni bir devletin, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması safhası başlayacaktı.

(96) Lenin, 6 Ekim 1922 tarihinde “Şoven Rus milliyetçiliğine bir ölüm savaşı ilân ediyorum.” sözünü unutarak 30 Ekim 1922 tarihinde “Galiba meşhur özerklik, muhtariyet meselelerinde yeter derecede enerji ve sertlik göstermediğim için suçluyum.” diyebilirdi. Bkz., Ş. Kaya Seferoğlu-H. Kemal Türközü, a.g.e., s. 89.

(97) Ömer Sami Coşar, “Musa Dağı’nın Öteki Yüzü,” Milliyet, 20 Haziran 1982.

(98) Ömer Sami Coşar, gösterilen yer, 21 Haziran 1982.

Emperyalizme kurban edilen Ermeniler'in 1918 tarihinden sonra da, Anadolu toprakları üzerinde menfaatları çatışan devletler tarafından nasıl aldatılıp mahvedildiklerini, başka bir yazımızda ele alacağız.

Kaynakça

Adalian, Rouben Paul, *Historical Dictionary of Armenia*, Oxford, 2002.

Ahmed, Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford University Press, 1969; Türk. trc., Nuran Ülken, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, İstanbul, 1971.

Ali Cevat Bey'in Fezlekesi: İkinci Meşrûtiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Ankara 1960.

Allen, W. E. D.-Paul Muratoff, 1821-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966.

Armenians in Ottoman Documents (1915-1920), Ankara, 1995.

Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comités Arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane, Constantinople, 1917.

Ataöv, Türkkaya, Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri, Ankara, 1977.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İÜİFM), Cilt XI, Sayı: 1-4, İstanbul, 1949-1950, s. 524-569.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: I, Kısım: 1-2, İkinci Baskı, TTK yayını, Ankara, 1963-64.

Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Yayınlayan: Turgut Bleda, İstanbul, 1979.

Boryan, B. A., *Armeniya, mejdunarodnaya diplomatiya i S.S. S.R.*, I. Cilt, Moskova, 1928.

Cemal Paşa, *Hâtırât (1913-1922)*, İstanbul, 1922.

Cemaleddin Efendi (Şeyhülislâm), *Hâtırât-ı Siyasî*, İstanbul, 1978.

Coşar, Ömer Sami, "Musa Dağı'nın Öteki Yüzü," *Milliyet*, 10-22 Haziran 1982.

Çapanoğlu, M. S., *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul, 1964.

Çark, Rh.Y.G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul, 1953.

Çizakça, Murat, "Klasik Osmanlı Düzeninde Azınlıkların Ekonomik Durumu (1500-1700)," *Tercüman*, 9-11 Mayıs 1982.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4. Cilt, İkinci Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

Danişmend, İsmail Hâmi, 31 Mart Vak'ası, 2. Baskı, İstanbul, 1974.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara, 2001.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, Cilt: I, Ankara, 1953.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), I, Ankara, 2001.

Göyünc, Nejat, "Lausanne Anlaşması Arefesinde Bir Avusturyalı Diplomatin Düşünceleri," *The Journal of Ottoman Studies*, II, İstanbul, 1981, s. 225-226.

Granville, Edgar, "La tsarisme en Asie Mineure," *Revue Politique Internationale*, 1917; Türk. trc., Orhan Arıman, *Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları*, Ankara, 1967.

Halaçoğlu, Yusuf, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul, 2006.

Hocaoğlu, Mehmed, *Arşiv Vesikalariyle Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.

İlter, Erdal, *Armenian and Russian Oppressions (1914-1916): Testimonies of Witnesses*, Ankara, 1999.

İlter, Erdal, "Doğu Anadolu'daki Ermeniler'in ve Diğer Gayr-i Müslimler'in Devlet Himayesine Alınmaları (XVI. Yüz-yl)," *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 18 (Yaz 2005), s. 74-88.

İnalcık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica (SI)*, Vol. II (1954), s. 103-129.

İnalcık, Halil, "Kıbrıs Fethinin Tarihi Manası," *Kıbrıs ve Türkler*, Ankara, 1964, s. 21-58.

Kaçaznuni, Hovhannes, *Taşnaksutyun'un Artık Yapacağı Bir-şey Kalmamıştır*, Viyana, 1923.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ankara, 1977.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, V. Cilt, 2. Baskı, Ankara, 1961.

Karal, Enver Ziya, *Armenian Question, 1878-1923*, Ankara, 1975.

Karpat, Kemal H., *Turkey Politics: The Transition to a Multi-party System*, Princeton, New Jersey, 1959.

Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.

Kodaman, Bayram, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri," *Türk Kültürü*, Sayı: 219 (Mart-Nisan 1981), s. 240-249.

Kuran, Ahmed Bedevî, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul 1959.

Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, 1948.

Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya; XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara, 1970.

Küçük, Cevdet, "Şark Mes'esi Hakkında Önemli Bir Vesika," Tarih Dergisi, Sayı: 32 (Mart 1979), s. 607-638.

Léart, Marcel, La Question Arménienne à la lumière des Documents, Paris, 1913.

Lewis, Bernard, The Emergence of Modern Turkey, Oxford 1968; Türk. trc., Metin Kıratlı, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1970.

Mandelstam, Andre, La Société des Nations et les puissances devant le Problème Arménien, 2eme édition, Liban, 1970.

Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi.

Nalbandian, Louise, The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, Berkeley and Los Angeles, 1967.

Öke, Mim Kemal, "Şark Mes'esi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları (1876-1900)," The Journal of Ottoman Studies, III, İstanbul, 1982, s. 247-276.

Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, VII. Cilt, İstanbul, 1978.

Ramsaur, E. E., The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, Princeton 1957; Türk. trc., Nuran Ülken, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, İstanbul, 1972.

Saral, Ahmet Hulki, Ermeni Meselesi, Ankara, 1970.

Seferoğlu, Ş. Kaya-H. Kemal Türközü, 101 Soruda Türkler'in Kürt Boyu, Ankara, 1982.

Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808 -1975, Vol. II, London: Cambridge University Pres, 1977.

Shaw, Stanford J., "Ottoman Population Movements During The Last Years of the Empire, 1885-

1914: Some Preliminary Remarks," The Journal of Ottoman Studies, I, İstanbul, 1980, s. 191-205.

Sonyel, Salâhi R., "Armenian Deportations: A Re-Appraisal in the light of new documents," Belleten, Cilt XXXVI, Sayı: 141 (Ocak 1972), s. 51-69.

Sonyel, Salâhi R., Displacement of the Armenians, Documents, Ankara, 1978.

Soysal, İsmail, Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802), Ankara, 1964.

Söylemezoğlu, Galip Kemalî, Başımıza Gelenler (1918-1922), İstanbul, 1939.

Talât Paşa'nın Hâtıraları, Neşreden: Enver Bolayır, İstanbul, 1946.

Tevetoğlu, Fethi, Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler, Ankara, 1967.

The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View, Published by The National Congress of Turkey, Constantinople, 1919.

Tunaya, Tarık Z., Hürriyetin İlânı: İkinci Meşrutîyetin Siyasî Hayatına Bakışlar, İstanbul, 1959.

Tuncay, Mete, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), 2. Baskı, Ankara, 1967.

Türközü, Halil Kemal, Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlîmi, Ankara, 1982.

Türközü, Halil Kemal, "Ermeni Terörünün Düşündürdükleri," Türk Kültürü, Sayı: 227 (Mart 1982), s. 295-302.

Türközü, Halil Kemal, "Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri," Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 21 (Aralık 1982), s. 217-230.

Türközü, Halil Kemal, Ermeni Terörü, İstanbul, 1985.

Türközü, Halil Kemal, "A Reflection on Armenian Terrorism," The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community, Ankara, 1987, s. 13-22.

Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1985.

Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.

Walker, Christopher J., Armenia: The Survival of a Nation, New York, 1980.

Yalçın, Aydın, Türk Komünizmi Üzerinde Bazı Gözlemler, Ankara, 1977.